

# ДО ПИТАННЯ ПРО СЕРБЬСКУ МОВУ ЯК ПЕРИФЕРІЙНУ ЗОНУ БМС (ІМЕННА СИСТЕМА)

## Резюме

У статті досліджуються особливості граматичної системи сербської мови — граматичні балканізми (означений артикль, граматичний статус лексеми *един*, редуплікація) у порівнянні з болгарською, яка належить до Балканського мовного союзу.

**Ключові слова:** морфологія, Балканський мовний союз, примарні граматичні балканізми, означений артикль, граматичний статус лексеми *един*, редуплікація.

## Summary

The article deals with one of peculiarities of grammatical system of Serbian language — grammatical balkanism (definiteness article, grammatical status of lexeme *one*, reduplicate) in comparison with Bulgarian language, which belongs to Balkan language union.

**Key words:** morphology, Balkan language union, primary grammatical balkanisms, definiteness article, grammatical status of lexeme *one*, reduplicate.

Віднедавна у славістиці звернуто увагу на необхідність розмежовувати поняття *південнослов'янський* і *балканослов'янський*, що пов'язане насамперед з різними підходами (переважно генетичним чи типологічним) до вивчення слов'янських ареальних мовних спільнот на Балканах.

Балканослов'янський ареал виділяється з південнослов'янського ареалу за ознакою поширення ряду мовних рис, які умовно можуть бути названі *балканізмами*. «Балканослов'янський ареал теоретично можна уявити як зону накладення двох багатомовних ареальних комплексів — південнослов'янського, з одного боку, і балканського, — з іншого» [15: 5]. Ці комплекси сформувалися в різний час, і тому їх «накладання» варто розглядати як тривалий процес взаємодії двох ареальних спільностей, у результаті якого утворюється третя, що охоплює болгарські, македонські і частину сербських діалектів [15: 6].

Балканослов'янському ареалові вже завдяки його розташуванню притаманна низка рис, найважливіші з яких полягають у тому, що він займає центральне місце в межах БМС і є «відкритим» у північно-західному напрямку. «У цьому напрямку не існує якихось різких мовних меж, які перешкоджають контакту в умовах південнослов'янського діалектного континууму» [15: 6].

Звичайно в такому географічному положенні слов'янських мов і діалектів хотіли бачити їхню виняткову роль у формуванні мовної спільноти і насамперед стосовно виникнення і поширення на навколишні неслов'янські території балканських інновацій. Дослідники зазначають, що «при цьому мало місце, можливо неусвідомлене, ототожнення географічного центру БМС з центром іррадіації мовних інновацій і, відповідно, більш віддалених від центру територій — з периферією». Однак більш поширеною була і залишається протилежна точка зору, згідно з якою слов'янським мовам, саме у зв'язку з їхнім центральним положенням у БМС, відводиться роль пасивних одержувачів і «передавачів» балканських інновацій, центри зародження і поширення яких знаходяться на північних неслов'янських територіях, переважно грецьких [15: 7].

На думку В. Георгієва, багато балканських інновацій могли зародитися одночасно в різних зонах континууму БМС, у тому числі і на південнослов'янській мовній території, у результаті контактів із зниклим (асимільованим) населенням, мова якого виступала як субстрат у балканському ареалі [3: 5-15]. Цінність цього факту полягає в тому, що центральне положення балканослов'янського ареалу може бути використане для визначення фронту, а згодом — і напрямку поширення балканських інновацій, які неоднаково відобразилися в слов'янському діалектному ландшафті, що має вирішальне значення у встановленні центрів поширення зазначених явищ.

Дослідження балканізмів, як відомо, не зводиться до протиставлення «спільнослов'янська спадщина — запозичені балканські структури й елементи», а охоплює також і проміжні, перехідні явища, які є результатом трансформації слов'янських вихідних мовних одиниць, змінених під впливом балканських механізмів і процесів. Тому поняття *балканізм* охоплює «усі можливі трансформації граматичної структури, викликані якісними і кількісними змінами в умовах балканського мовного середовища» [6: 128].

Традиційно дослідники визначають 9 балканізмів першого порядку [10:3], серед яких постпозитивний артикль, аналітичні форми компаративу та суперлативу, втрата інфінітива, творення форм майбутнього часу за допомогою допоміжного дієслова зі значенням 'хотіти'; редуплікація (подвоєння) об'єкта, вживання коротких форм особового займенника у ролі присвійного (посесивний датив) та деякі інші.

Відповідно до кількості балканізмів у мові балканські мови поділяються на дві групи. Першу групу творять балканські мови, у яких кількість балканізмів настільки висока, що їх можна назвати ядерними мовами БМС — албанська, болгарська, македонська й румунська.

Другу групу складають мови, які входять у периферійну зону БМС — грецька, сербська (частково хорватська — штокавське наріччя).

У класифікації мов БМС, яку запропонувала П.Асенова, сербська мова займає периферійне місце [1: 16]. Говорячи про статус близькоспоріднених болгарської і сербської мов, Л. Лашкова доходить висновку, що сьогодні є достатньо підстав для того, щоб включити сербохорватську до кола мов, охоплених балканізацією: «це доводить її (сербської мови — В. К.) сучасний стан, а також чимало актуальних тенденцій її розвитку» [5: 30]. Балканізація в болгарській, сербській і хорватській мовах часто виявляється у тих рисах їхньої граматичної структури, які в цих мовах не збігаються, і водночас, у тих самих сферах дія цих процесів несподівано може виявлятися різною і непередбачуваною. Відмінності між двома мовами (так само, як і між усіма іншими слов'янськими) можуть бути кількісними, що також необхідно враховувати, зіставляючи ці мови, зокрема використовуючи прийоми статистичного опрацювання результатів таких зіставлень. Деякі процеси, що відбуваються в сучасній сербській мові, на думку Л. Лашкової, «за своїм типом є ніби ретроспекцією (синхронною) болгарських діакронних процесів на окремих часових зрізах її історичного розвитку. Балканізаційні зміни в обох мовах мають два типи наслідків: видимі (експліцитні) і приховані (імпліцитні), що взаємопов'язані між собою» [5: 31]. При цьому сьогодні багато сербістів відзначають, що для сербської мови, на відміну, наприклад, від хорватської, більшою мірою властиві типові риси балканських мов — аналітичний спосіб утворення форм майбутнього часу, посесивний датив, тенденція до втрати інфінітива і його заміна *да*-конструкціями [13: 11: 162].

Таким чином, стосовно сербської мови необхідно насамперед перевірити, наскільки «дійсним є те, що її відносять до периферійних, другорядних балканських мов, лише частково балканізованих. Це стверджується тільки на підставі того, що в ній немає артикля і немає редукованої вокальної фонемі. Але в такий спосіб можна охарактеризувати і грецьку мову» [5: 32].

За ступенем *балканізованості* грецьку і сербську мови відносять до «другорядних» через відсутність вокалу «ъ» і постпозитивного артикля. Але релікти праслов'янських означених і неозначених артиклів досі є у сербській мові, яка зберегла повні і короткі прикметники, що відрізняються флексією і просодикою, але втратили семантичні відмінності [14: 5]. Однак саме вони можуть виступати детермінаторами субстантивів у сербській мові.

Як відомо, у праслов'янській мові постпозитивний артикль-займенник мали прикметники. У старослов'янській мові прикметники мали своєрідний означений артикль у постпозиції, утворений елементами *-ŕ* (чол. р.), *-ja* (жін. р.), *-je* (сер. р.). Цей постпозитивний артикль успадкований від спільнослов'янської мови, він має точні відповідники в балтійських мовах. Отже, він має балто-слов'янське походження і сягає глибокої давнини.

Сербська мова має передумови і до можливості розвитку неозначеного артикля. У болгарській і македонській мовах лексема *един* в опозиції до означеного артикля близька за значенням і функціями до неозначеного артикля. Дослідники відзначають, що в старослов'янській, давньогрецькій і латинській мовах цей числівник не вживався у функції неозначеного артикля. Тому допускають, що, з одного боку, означеність була граматикалізована на балканському ґрунті до приходу римлян, а з іншого, відомо, що використання цього числівника як знака неозначеності зафіксовано в турецьких писемних пам'ятках VIII ст. Використання числівника *один* із значенням неозначеності найбільш характерне для турецької, албанської і романських мов, менше — грецькій і болгарській, як і македонській, зрідка відоме на південнослов'янському мовному обширі — на півночі і заході Сербії й Хорватії. До того ж таке використання відчутно частіше фіксоване в усному мовленні порівняно з писемним [11].

Таким чином, болгарська мова перебуває, умовно кажучи, десь посередині між наявністю розвинутої системи неозначеного артикля в європейських мовах і слов'янською традицією використання з цією метою інших формальних засобів. Як зазначають дослідники, сербська та хорватська мови у цьому відношенні знаходяться між болгарською мовою та іншими слов'янськими. Якщо стосовно болгарської мови можна говорити про зародки вживання неозначеного артикля *един*, то в сербській і хорватській мовах є лише передумови до можливого розвитку неозначеного артикля. Так, у випадках, де в сербській мові вживається лексема *један* для вираження неозначеності, в болгарській може бути нульова форма або так само *един*: *Један миш гризао је неку даску* (болг.: *Мишка гризеше някаква дѣска*); *Преко девет мора живео један цар* (болг.: *През девет морета живѣл един цар*) [7: 172]. Неозначені займенники в сербській та хорватській мовах можуть бути маркерами означеної неозначеності (*неко*, *неки*, *некоји*, *некак-ва* та ін.) та неозначеної неозначеності (*ико*, *икакав*, *икоји* та ін.).

Сербська мова не залишається ізольованою і від загальнобалканської тенденції уніфікувати вираження прямого об'єкта. На рівні літературної норми сербська мова не знає редуплікації. В окремих говірках можливою є ініціальна позиція займенникової клітики в реченні і подвоєння (у деяких призренсько-тімоцьких і косовсько-ресавських говорах). Ця тенденція виявляється в заперечних реченнях, де форма родового відмінка у слов'янських мовах при заперечних перехідних дієсловах поступово заміщує форму знахідного; при цьому знахідний генералізує вираження прямого додатка, а родовий «спеціалізується в межах категорії означеність / неозначеність і опозиції партитивність / тотальність» [6:130]. За цими даними сербська мова відрізняється від інших слов'янських, навіть від словенської, яка послідовно зберігає родовий.

У слов'янобалканських мовах подвійний додаток є балканізмом, уніфікації якого сприяють і неслов'янські балканські мови. Ще в старобол-

гарських пам'яток XII-XIII ст. зафіксовано випадки вживання подвійного додатка, і використовуються при цьому постпозитивні займенники. Постпозитивні артиклі виникли, як відомо, на займенниковій основі. Закономірно, що «для вираження нової інтенсифікованої означеності знову використовуються маркери займенникового походження», як найкоротші форми, які утворюють з попереднім словом одне інтонаційне ціле [5: 40]. На думку Л.Лашкової, реприза виникає насамперед там, де вживається така частина мови, що не може поєднуватися з артиклем, — особовий, зворотний, вказівний, питальний займенник (але не заперечний і неозначений), власні назви, назви родичів, тобто ті, яким властива імпліцитна określєність, визначеність.

Л. Мілетич вважав, що це явище «має самостійний, незалежний внутрішньомовний характер, оскільки використано власні форми в межах можливостей реорганізованої граматичної структури» [8]. Засоби реалізації репризи — повні і короткі займенникові форми 1 і 2 ос. одн. є універсальними. Це форми архаїчних індоєвропейських займенників. У староболгарській мові найбільш ранні фіксації подвоєння виявлено при непрямому додатку старих форм енклітик 1 і 2 ос. Як відзначає Є. Русек, приклади подвоєння додатків у Хлудовській тріоді (XIII ст.) доводять, що це явище було розвинене значно раніше, ніж прийнято вважати; вони поглиблюють визначену хронологію явища на два століття [12: 142].

Питання про розвиток і розподіл повних і коротких прономінальних форм у староболгарській мові досліджував П. Ілчев, який відзначив, що ті й інші форми збережені не тільки в сучасній болгарській мові, але й в інших слов'янських мовах [4]. Відзначено також, що слов'янська займенникова система допускає більшою мірою чужомовні впливи, ніж іменна система. Свідчення сербських говірок свідчать про наявність подвоєних займенників 1 і 2 ос. однини у функції прямого і непрямого додатка: *мене ме боли, тебе ти је казао*. А. Мічева відзначає, що навіть у говірці галіпольських сербів, де був сильним і тривалим грецький вплив, маємо подвійний додаток, але тільки особових займенників 1 і 2 особи. Показово, що наявність подвійного додатка займенникових форм у сербських говірках Банату пояснюється румунським впливом, в говірках галіпольських сербів — грецьким впливом, а в хорватських говірках — італійським [9: 376]. На думку К. Вікторової, цей факт має істотне значення для підтримки гіпотези самостійного розвитку подвійного додатка учасниками комунікаційного акту [2: 312]. Водночас це є свідченням того, що подвійний додаток не зумовлений формальним збігом додатка з іншими членами речення. У сербській мові, як відзначає Л. Лашкова, активізація цих конструкцій пояснюється як впливом балканського мовного середовища, так і наявністю вже активної двосторонньої взаємодії між синтаксичним і морфологічним рівнем мови [5: 38]. У цьому плані важливим є свідчення

Флоріанського псалтиря, старопольської пам'ятки XIV ст., у якому випадки вживання подвійного займенникового додатка не можуть бути пояснені іншомовним впливом. А. Мічева відзначає, що вираження об'єкта двічі (за допомогою енклітики і повної форми) не суперечило слов'янському мовному чуттю [9: 377]. Ці приклади, на наш погляд, переконливо свідчать, що подвоєння особових займенників 1 і 2 ос. однини не перебуває у прямій залежності від розвитку іменної системи і не є вираженням компенсаторних проявів при розпаді відмінювання. Вони є ще одним свідченням типологічної подібності різних мов і мовленнєвої функціональності [2: 314].

Займенникова клітика може дублюватися також іменником з артиклем або без артикля. Сучасна болгарська літературна норма свідомо обмежує це явище рамками нормативних позицій. У македонській мові, що більше орієнтована на розмовне мовлення, сьогодні спостерігається протилежний — нормативний підхід до цього явища. Тобто літературні мови мають різне відношення до балканських інновацій, що залежить від близькості літературних ідіомів до народно-діалектної основи. Так, болгарська і сербська літературні мови (із двома різновидами — східним і західним) неоднакові за ступенем близькості до народно-розмовної основи, а відтак — по-різному вибрали у свою структуру типові балканізми. У ряді випадків болгарська нормативна діяльність відіграє роль суб'єктивного обмежувача щодо, наприклад, займенникової репризи чи герундія; натомість сербська норма залишається більш відкритою для інновацій, але не стосовно всіх балканізмів у цілому, а хорватська — свідомо їх відхиляє, хоча й не може бути осторонь цих процесів (наприклад, не може зупинити заступлення інфінітива на *да*-конструкції). Таким чином, часто подібності між болгарською, сербською і хорватською мовами йдуть лінією реалізації *літературна норма — діалекти — розмовна мова*, при цьому наслідки цих процесів, окремі ізогlossen не завжди збігаються [5: 30].

Як бачимо, зіставлення болгарської мови з сербською необхідне для визначення напрямків і характеру розвитку балканізмів. У кожному разі, свідчення сербської мови вкрай необхідні відповідно до вимог ареальної лінгвістики, згідно з якими аналізові підлягає не тільки інноваційний ареал, але й найближча периферія, що дозволяє з'ясувати динаміку інноваційного процесу.

## Література

1. Асенова П. Общност в употребата на най-характерните граматикализирани предлози в балканските езици // Годишник на Софийския университет. — София, 1972. — Т. LXVI, 1. — С. 177-249.
2. Викторова К. За двете употреби на удвоеното допълнение // Традиция и съвременност в българския език. — София, 2001. — С. 312-314.

3. *Георгиев В.* К вопросу о балканском языковом союзе // Новое в лингвистике. Языковые контакты. — М., 1972. — Вып. 6. — С. 398-419.
4. *Илчев П.* Към разпределението на дългите и кратки прономинални форми в старобългарски // Известия на Ин-та за български език. — София, 1962. — Т. X. — С. 236-240.
5. *Лашкова Л.* За балканизацията на сърбохърватски и български // Јужнословенски филолог. — 1993. — Т. XLIX. — С. 29-56.
6. *Лашкова Л.* Основни балкански трансформации на славянските граматични модели и средства в българския език // Общност и многообразие на славянските езици. — София, 1997. — С. 128-133.
7. *Лашкова Л.* Сърбо-хърватска граматика (сръбски, хърватски, босненски). — София, 2001.
8. *Милетич Л.* Удвояването на обекта в български език не е балканизъм // Списание на БАН. — Т. LVI. — С. 12-22.
9. *Митчева А.* За някои аспекти на репризата на личните местоимения в български език // Известия на Ин-та за български език. — 1962. — Т. X. — С. 376-384.
10. *Німчук В. В.* Українська мова в її говорах та балканський мовний союз // Щорічні записки з українського мовознавства. — Одеса, 1996. — Вип. 4. — С. 1-9.
11. *Радованић М.* Српски језик на крају века: између “балканизације” и “европеизације” // Зборник Матице српске за филологију и лингвистику. — Нови Сад, 1997. — XL/1. — С. 161-165.
12. *Русек Й.* По въпроса за хронологията на удвоеното допълнение в българския език // Български език. — 1963. — Кн. 2. — С. 142-144.
13. *Танасић С.* Значајан допринос балканистици: Handbuch der Südosteuropa — Linguistik // Јужнословенски филолог. — Београд, 2001. — Т. LVII. — С. 96-100.
14. *Толстой Н. И.* Краткие и полные прилагательные в старославянском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — М., 1954.
15. *Цихун Г. А.* Типологические проблемы балканского языкового ареала. — Минск, 1981.